

Ђоко Д. Пејовић

НАСЕЉАВАЊЕ СПУЖА И НАЧИН РЕГУЛИСАЊА
АГРАРНИХ ОДНОСА
(послије 1878. године)*

Давање мухаџирске земље „на зараду“. — Главарска имања. — Куповина, продаја и препродаја земље. Комунице. — Односи између чивчија (подржника) и власника земље. Структура посједа. — Плаћање доходака.

Давање мухаџирске земље „на зараду“. — Убрзо послје ослобођења Спужа,¹ Подгорице и Жабљака, турски командант је извијестио претпостављене да „осим грађевина и земаља царских и вакуфских не остају“ Црногорцима „никаква покретна добра“.² Сачекавши даљи развој догађаја у Подгорици, мухаџири су почели да се враћају и да траже земљу коју су имали у Спужу, да је поново раде. Оваквима су земље враћане, а онима који су долазили из Скадра, тражећи да им се дозволи да сију

---

* Подаци су узети из следећих архивских фондова:

Архива СР Црне Горе: Државног савјета, Министарства унутрашњих дјела (МУД), Министарства иностраних дјела (МИД), Министарства финансија и Министарства војног;

Архивског одјељења Музеја на Цетињу: Молбенице;

Историјског института СР Црне Горе у Титограду: Мемоарски списи. — Преписка је углавном вођена између функционера поменутих државних органа, посебно упућиваних опуномоћеника и представника власти у Спужу и Подгорици, па у напоменама није навођено ко коме и кад пише у циљу рјешавања неког питања, нечије молбе за земљу и др.

О питањима из ове области писао је др Ж. Булајић у својој књизи *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959. — Већи број докумената коришћених у овом прилогу, нарочито о додјели земље и насељавању, садржи карактеристичније појединости о политици црногорске владе и њених пуномоћника, што у толикој мјери није било потребно за обраду основног питања поменутог рада. — Датуми су означени по старом календару.

¹ У једном извјештају Ф. Орешковића из 1840. напомиње се да су Црногорци код Спужа „приграбили за се све њиве све докле може досегнути пушчано зрно и обрађују их пред очима турских власника“ (др Јевто Миловић: *Извјештај Фридриха Орешковића о Црној Гори од 10 јула 1840. Јохану Аугусту фон Турском и разни други документи који се односе на тај извјештај*, Посебан отисак из Споменика САН. СIV, Одељење друштвених наука, стр. 15).

² МИД, 1878, I (оригинал на турском).

озим на свом имању, тада то није допуштено.³ На питање војводе Мијајла Нишина министру Илији Пламенцу шта да одговори повратницима који траже земље у Милетиној њиви и на Вранићким њивама, на којима су Пипери одавно имали своје појате, одговорено је да се те земље прегледају и процијене, па да их Пипери плате.⁴ Из писма Марка Миљанова упућеног Машу Врбици види се да је скадарски паша 1881. године забрањивао мухаџирима повратак у Спуж.⁵

По ослобођењу Спужа и његове непосредније околине било је обиљежено као државна земља само 288 5/8 рала. Види се да су 191 муслиман и само 15 православних имали: 1798 рала, 613 коса ливаде и 43 мотике винограда. У фебруару 1879. у Спужу је било „200 кућа турских а само 50 српских“.⁶ Посјед појединаца кретао се од 1 до 249 рала и 43 косе, колико је имао, на примјер, Усеинага Селманагин.⁷

У почетку се није било начисто како да се приступи поdjели напуштених и необрађених површина. У међувремену, до доношења плана насељавања, није се смјело допустити да земља остане необрађена. На основу два документа се да закључити да је књаз био мишљења да спушке земље треба дијелити на исти начин као и оне у Никшићком Пољу и околини Колашина, тј. да појединцима не треба додјеливати ништа прије него буде готов план за поdjелу земаља по батаљонима.⁸ До тада је требало да се земља привремено да становницима осам околних капетанија ради обраде.⁹ Не види се на какав је начин то имало да се изврши. Наизглед привременим уступањем земље појединцима у ствари је била извршена њена поdjела у околини Спужа. Тада су највеће површине најбоље земље углавном били запосјели угледнији и богатији појединци у капетанији. Ово се јасно види из мноштва молби којима су сиромашне породице тражиле макар и по мало земље ради насељења. Видећи да ће овакав начин захватања земље имати и политички нежељене последице, црногорска влада је у лицу војв. И. Пламенца покушала да тај процес донекле регулише, али жалбе многих на неправедну поdjелу земље нијесу престајале. Многе захваћене земље нијесу уопште обрађиване, нити ливаде кошене (највише оне које су заузели Загарчани, Комани, појединци из батаљона Максима Павићевића и капетаније попа Јанка).

Спушки капетан је предлагао да се земља одузме онима који неће да је раде и преда онима који хоће да је населе. Ових је највише било из Пипера и Бјелопавлића.¹⁰ Према писму

³ Мин. војно 1879, 17/9.

⁴ Мин. војно, 1880, 37.

⁵ МУД 1881, I, 16.

⁶ Глас Црногорца 1879, 7.

⁷ МУД, 1879, Протокол земаља Спужа, Подгорице и Жабљака од 11/2.

⁸ Молбенице 1879 — 80, 15/II 1880.

⁹ МУД, 1879, I, 22.

¹⁰ МУД, 1880, V, 28.

књаза Николе министру Пламенцу из друге половине 1880. године, напуштену земљу муслимана из Спужа није требало давати у подржнштво појединцима са којима би се бивши власници, црногорски држављани, претходно погађали. На основу „владиног начела“ требало је да мјесне власти дају земљу онима који ће је обрађивати и њоме се што боље користити. Уколико би поједини мухацир дао своју земљу неком коме је она заиста потребна, то је књажев опуномоћеник могао одобрити; иначе би таквом земљом располагао као и осталом. У случају исељења власника земље, његов закључени уговор са подржником престајао је да важи.^{10а} Молбе за земљу није рјешавао један одређени орган који је могао стећи јасну слику о количинама земље која је могла да дође у обзир за подјелу. Земљу су давали појединци са различитим звањима, функцијама, већ према томе коме се молилац обраћао. Додјељивана је, углавном, по књажевим налозима, а давали су је и министар војни, министар унутрашњих дјела, предсједник Државног савјета, начелници министарства, поједини књажеви рођаци са разним функцијама, а по овлашћењима су је могли давати војни главари и спушки капетани. По образложењима једних, земљу је најприје требало давати према заслугама појединаца, док су други истицали да треба имати посебну наклоност према онима који су били под Турцима.¹¹

Књаз и министар војни најчешће су давали земљу онима који су били познати по заслугама стеченим у току протеклог рата. У том погледу су Пипери, посебно њихови племенски главари, као на примјер Башо Токов Божовић, Вуле Николин и Михајло Нишин, по праву сусједства и због дугих борби са спушким Турцима, добијали имања у непосредној близини Спужа — са кућама, ранијим стражарама (фортицама). Поред Пипера и Бјелопавлића, земља је дијељена још и Загарчанима, Команима, Бандићима, понеком Цеклињанину, Братоножићу, Катунјанину, Морачанину, као и другим заслужним појединцима који су се истакли за вријеме прошлог рата као борци „добровољачког кора“ у Србији, којим је командовао војвода Машо Врбица, на основу чијих су је препорука и добијали. Тако је, на примјер, књаз додијелио Глигорију Лукићу са четири брата 4 куће и 40 рала земље у Спужу, с тим да одмах дође из Алексиначке Бање и насели ово имање.¹² И другим добровољцима „Летећег кора“ додјељивана је земља у Спужу, према заслугу. Драгу Милисављевићу, који се јуначки показао у рату у Србији, морало се наћи 12 рала добре земље и кућа,¹³ док је Раду Љумовићу, који је позван да дође из Србије, дато 5 рала са кућом.¹⁴ И други су

^{10а} Никола I Петровић, *Писма*, Цетиње 1969, 257.

¹¹ МУД, 1883, III, 690.

¹² МУД, 1879, 67; МУД, 1886, IV, 607.

¹³ МУД, 1881, VI, 24.

¹⁴ МУД, 1882, V, 88.

се отуда обраћали војв. Машу да им у Спужу или у неком другом новоослобођеном крају одвоји по неколико рала добре земље ради насељења.¹⁵ Бројни су документи из којих се види да су разни главари слали спушким капетанима налоге да додјељују земљу појединцима које су они препоручивали, готово редовно истичући каква земља треба да им се да (добра, орана, непрокрчена, трње и др.). Нико Татар је захтијевао да се Ибру Аскову, који је открио издајце, да кућа и земља у Спужу.¹⁶ Од тзв. правитељствених земаља давало се појединцима на обраду под условом да ниједан од њих не плаћа држави мање од четвртине прихода са добијеног дијела, имајући у виду боље површине, док је са слабијих требало давати држави петину или шестину прихода.¹⁷

Од 1882. године површина земље за додјељивање појединцима била је све мања, и поред повремених ревизија имовног стања насељеника, насељавања и др. Од тада се давало највише по 10 рала земље,¹⁸ изузев што је по изричитом наређењу Државног савјета неколицини дато преко ове границе. Тако је по књажевој заповијести Радоју Савову Радуловићу из Комана дато 20 рала,¹⁹ Божини Петрову Братоножићу 10—15 рала, као заслужном сирوماху, „да не мора да диже у Србију“.²⁰ Исто толико је дато и Шогу Брајовићу, с тим да земљу држи „под четвртином“,²¹ док је Лазару Милутинову из Бјелопавлића дато 10 рала ледине на коју за „три године неће четвртину давати“.²² Онима који су намјеравали да се селе из Црне Горе дато је од 7 до 8 рала, с тим да је раде „под четвртином“.²³

Нарочито од те године био је велики број оних који су услед потпуног осиромашења, продајом њихове имовине од стране повјерилаца, били принуђени да траже земљу у Спужу, и то углавном из непосредније околине.²⁴ нарочито из Загарача, они напомињу да ће додијељену им земљу радити добро.²⁵ Државни савјет је одобравао давање земље онима којима је ранија имовина била узета „за државни дуг“.²⁶ Таквима је обично давано до 5 рала ораће земље и 5 коса ливаде, и то у почетку ове године, кад још није била сва земља издијељена. Многим другим молиоцима додјељивано је између два и пет рала земље, штавише — и по наредби књажевој. Највише су крајем 1882. дије-

¹⁵ МУД, 1881, III, 93.

¹⁶ МУД, 1880, VI, 104.

¹⁷ МУД, 1881, I, 36.

¹⁸ МУД, 1882, VI, 43.

¹⁹ МУД, 1882, II, 83.

²⁰ МУД, 1882, I, 39.

²¹ МУД, 1882, I, 63.

²² МУД, 1882, II, 15.

²³ МУД, 1882, V, 128.

²⁴ МУД, 1882, VI, 73.

²⁵ МУД, 1882, I, 192.

²⁶ МУД, 1882, II, 48.

љене ливаде, и у рјешењу о додјељивању земље готово је редовно истицано да ледину треба да раскрчи, а ако је не узради како ваља — одмах је треба дати другоме.²⁷ Од 1883. из Цетиња је јављено спушком капетану да Загарчанима и Бјелопавлићима, који су баш те године највише тражили земљу, дијели по увиђавности, да не би заинтересовани више долазили на Цетиње.²⁸ Пошто је од 1882. било све мање земље за дијељење, долазило је и до жалби појединаца, у првом реду против капетана који су по својој вољи давали земље оних који се нијесу могли одмах населити, а који су је, најчешће, доста имали, па било своје личне или мухаџирске.²⁹

Међутим, подјела углавном све земље која је долазила у обзир за дијељење није могла задовољити потребе оних који су је највише жељели. Без земље су остали многи који су се из разних разлога касније јављали за њу, због тога што су рачунали на насељење гдје друго — у Никшићком Пољу, Колашину, Зети или околини Бара. Пошто је број ових све више растао, а земље није било, највиши органи власти забринули су се и настојали су да нађу мјере које би макар колико могле да смање притисак безземљаша, који су, колико и већ насељени, а понеки и више од ових, рачунали да земљу по свим правима треба да добију. Тако је Државни савјет у фебруару 1882. одлучио да се попише сва земља у околини Служа и изведе преглед колико је коме дато оранице и косачице, из које су капетаније они који су земљу добили, који је раде и како је раде.³⁰ Попис је одмах открио до каквих је све шпекулација долазило. Прије свега је установљено да је један број људи у Служу држао и по 30 рала државне земље (у ствари мухаџирске), а за дацију је пријавио много мање.³¹ Новим интересентима је орговарано да земље нема и да треба да чекају на оно што би им се могло дати у случају ако би неком било што одузето.³² Значи, земља се новим интересентима могла дати једино из фонда већ подијелене, нарочито од онога дијела од којег је у међувремену дато појединцима и до 12 рала оранице и 4 косе ливаде, с тим да са тога дају четвртину прихода.³³ Пошто је Државни савјет на својој сједници од 8. марта прегледао сачињени протокол са подацима траженим мјесец дана раније, одлучено је да се одузму само 58 3/4 рала и 17 3/4 косе. То је требало „олиберити и ставити на расположење књажевској влади“. Исто тада је одлучено да се све нерађене допишу одузетим површинама. Земљу из новоствореног фонда требало је давати на основу налога које је капетан

²⁷ МУД, 1882, VI, 86.

²⁸ МУД, 1883, I, 294.

²⁹ МУД, 1881, VI, 76.

³⁰ МУД, 1882, I, 64.

³¹ МУД, 1882, I, 127.

³² МУД, 1882, II, 5.

³³ МУД, 1882, II, 6.

имао да добије од Државног савјета.³⁴ Идућег мјесеца већ је наређено да од 100 рала нераздијељене земље треба дати 60—80, колико може да ради 8 породица из Пипера (Црнаца), које су намјеравале, пошто нијесу имале ништа, да се селе у Србију.³⁵ У нови фонд земље за расподјелу (добијане одузимањем) улазила је сва површина имања већих од 8 рала, од које је у првом реду требало дати сиромашним Пиперима.³⁶ Фонд земље за подјелу новим интересентима увећаван је земљом оних који су је имали код својих кућа, а нарочито оних који су добијену земљу у Спужу слабо обрађивали. Тада је одузета земља загарачком капетану Илији Милутиновићу коју је добио годину дана раније, и то четири пута више него што је код куће имао. Породица које су имале земљу и кућу кад и новодобијену у Спужу било је на списку 22, а двјема од њих, земљу је дао књаз.³⁷ Пошто је земља у Спужу била потпуно запосједнута, власти су биле принуђене да појединцима дају нераскрчено грње у Лужници, с тим да земља буде државна. Тако је гласила одлука Државног савјета о додјељивању земље Благодти Савовићу.³⁸ Свакако да ово није примјењивано према сваком појединцу, из разних разлога (главарство, број чланова породице и др.). Виду Бајову је од 4 рала одузето 1 и по, јер је имао три члана фамилије, а Ђуру Улићу од 11 одузета су 3 рала, према просјечном максимуму.³⁹ Спушки капетан Међикукић одузимао је нерађене земље и давао појединцима, да не остану необрађене.⁴⁰ Са одузимањем земље и даље се наставило. Тако је 5 пиперских фамилија добило земљу, 61 рало обрадиве и 27 коса, од четрдесеторице других који су то раније били добили (од сваког је понешто одузето, према броју чланова фамилије.)⁴¹

Захтјеви нових интересената најзад су приморали Државни савјет, односно његовог предсједника војв. Божу Петровића, да сам, према протоколу о подјели земље у Спужу, одређује коме и колико земље треба одузети.⁴² Отуда је и дошло до наређења да раније овлашћени капетан Спужа не може више никоме дати ништа без налога из Државног савјета,⁴³ који је најсиромашнијим додјељивао (Загарчанима и Цеклињанима) по 3—4 рала нераскрчене земље, која би иначе остала необрађена, док је дио

³⁴ МУД, 1882, II, 37.

³⁵ МУД, 1882, II, 61.

³⁶ МУД, 1882, III, 80.

³⁷ МУД, 1882, I, 201 и 1883, I, 168.

³⁸ МУД, 1882, IV, 4. — У Државном савјету били су: мин. унутр. дјела војв. Машо Врбица, мин. војни војв. И. Пламенац, мин. финансија Ђ. Церовић и мин. иностр. дјела Ст. Радоњић.

³⁹ МУД, 1882, II, 273.

⁴⁰ МУД, 1882, II, 119.

⁴¹ МУД, 1882, III, 68.

⁴² МУД, 1883, I, 144.

⁴³ МУД, 1883, I, 249.

ораница добијених одузимањем појединцима и на други начин, даван послѣ диобе ливада.⁴⁴

Сређином 1883. године Пипери су сами одузели 400 рала ливаде од оних којима је књаз дао за протеклих 5 година, као и 150 рала од муслимана који су остали у Спужу или су се одмах по његовом ослобођењу вратили.⁴⁵ Са Цетиња је јављано да само земље које је дијелио Ново Спасојев остану као до тада, али да ће се убудуће видјети да ли да се и од њих одузима.⁴⁶ Посебна пажња је поклоњена квалитету обраде од стране оних породица којима је дато од државног алата: „једна цапица, једна лопата и 1 мотика“.⁴⁷ Даље, у току 1884. држава је куповала поједине дјелове земље и дијелила их новим интересентима. Зато је спушком капетану било наређено да не одузима земљу пуким сиромасима, него само онима који су је присвојили и поред тога што од раније имају своју.⁴⁸ Куповином земље од стране државе унеколико су били спријечени протести оних од чијих је имања понешто било одузето. Нарочито се од тада запажа много живљи промет земљом, и између посједника, о чему ћемо касније рећи нешто више. Појединима је додјељивана земља исељених у Бугарску и другдје и, по могућности, „без давије другога“.⁴⁹ С прољећа 1885. више није било „државне земље око Спужа“.⁵⁰ Потребне нових интересената задовољаване су и дијељењем напуштених имања, чији су се власници или подржници селили из Црне Горе из разних разлога. Додјељујући појединцима такву земљу, са Цетиња је истицано да је добитник држи и ради „али да од ње није капац“.⁵¹ Пошто су већ биле откупљене извјесне површине, највише мухаџирске земље, почевши од средине 1882. године, појединцима је додјељивано и до 10 рала „од оне Господарева“. Овакву земљу морао је лично да ради онај који ју је добио. Други му је за плату није смио радити, једино што је могао „умолити кога да му помогне“.⁵² Многи су упућивани са Цетиња у Спуж да им се да мало земље, ако је има и ако је заслужују. У оваквим случајевима државне власти нијесу примале на себе никакву одговорност за обезбјеђење земљом и другим, макар колико било оних који заиста ништа нијесу имали, па ни неродне 1889. године.⁵³ И касније су нови интересенти могли добити на обраду, привремено, само оне земље које су поједини насељеници или они који су имали земљу а

⁴⁴ МУД, 1883, I, 265 и II, 337.

⁴⁵ МУД, 1883, II, 447 и 450.

⁴⁶ МУД, 1883, II, 342.

⁴⁷ МУД, 1884, I, 178.

⁴⁸ МУД, 1884, IV, 671.

⁴⁹ МУД, 1885, IV, 7.

⁵⁰ МУД, 1885, II, 1.

⁵¹ МУД, 1887, III, 798.

⁵² МУД, 1888, IV, 1083. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

⁵³ МУД, 1888, III, 991.

нијесу је населили оставили необрађену.⁵⁴ Министарство унутрашњих дјела је тек 1905. године расписало обласним управама у Колашину, Подгорици и Бару да земље дате 30 година раније постају „влаштина обдареника“,⁵⁵ а идуће године је посебно истакнуто да су и Годор Грујичин и сви остали „којима су земље дате око Спужа дужни исте платити држави по процјени комисије“. Држава је све овакве земље дала на продају као државне управе у Подгорици понекад одузимали земљу оним фамилијама које су се саме снашле, радећи мухацирску под условом да власницима плаћају кирију.⁵⁷ С друге стране, књаз је запосједнуту земљу на Крушевцу надокнадио власницима земљом у Спужу. Ускоковићима је дато 12 рала државне и 7 1/2 рала мухацирске, а оцу Вула Бољевића дао је 10 рала у Јанића копиту, са кућом коју им је касније држава отплатила.⁵⁸

Главарска имања. — Посебно је питање како су и по колико земље у Спужу добијали поједини главари црногорски. У почетку је, на примјер, капетан Петар Шуњин водио рачуна о обради земље коју је имао војв. Машо у Спужу.⁵⁹ Мијајло Нишин је поред земље коју је имао у близини Спужа и на Враћићким њивама, добијене за разне заслуге, што је, претпостављало се, утицало и на одлазак сердара Јола Пилетића из Црне Горе, по одобрењу војв. Пламенца и Божа Петровића,⁶⁰ држао и

⁵⁴ МУД, 1892, IV, 835.

⁵⁵ МУД, 1905, 5453.

⁵⁶ МУД, 1906, 1378.

⁵⁷ МУД, 1905, дјеловодник упр. одј., 754.

⁵⁸ МУД, 1893, I, 314 и МУД 1909, 9384.

⁵⁹ МУД, 1879, III, 131.

⁶⁰ Истицало се да је књаз обећао сердару Јолу, за заслуге, Враћићке њиве, али је одмах послѣ тога наговорио Мијајла Нишина да у име Пипера поднесе књазу жалбу против такве одлуке. Књаз је усвојио жалбу, а сердар Јоле, видјевши ко му је одузео обећано имање, одмах је затражио пасош и напустио Црну Гору (Историјски институт 27, *Мемоарски списи о Пилетићима*, стр. 210—211). — Из Мемоара Томаша Вукотића сазнаје се да је књаз раније био обећао сердару Јолу Враћићке њиве, али да му их је касније, саслушавши захтјев Пипера да им се ове уступе као комун и прилаз Вељем брду, одузето. Тиме је сердар, разумије се, био много увријеђен, и поред тога што му је у замјену давана такође добра земља у Спужу. Послије средаревог одласка у Србију, каже се даље, војв. Мијајло Нишин је наговорио Пипера да подијеле Враћићке њиве на „ремике“ (дјелове), које је овај у великом броју ускоро покуповао, тако да се одједном нашла половина Њива у војводином власништву. Другу половину дјелова купио је Никола Вучинић, закупац државне соли, али пошто су за њих биле дате државне паре — то је овако купљена имовина изишла на инканат и Мијајло Нишин је помоћу добрих пријатеља купио и ову половину Њива, заједно са лијепом кућом коју је Никола био направио. На овај начин је, истиче Т. Вукотић, војвода створио прави спахилук, а сердар био жртва овако смишљене трговине. Напомиње се да је књаз за све ово знао. Војвода је још имао и шест витлова млина, ваљаницу и риболов, иако му је имање до 1876. било као имање сиромашнијег Пипера. На крају се каже да је Никола Вучинић за вјешту трговину добио државну службу и Данилов крст („Слободна мисао“ од 30. септ. 1934, број 36).

12 рала „турске земље“ у Вранићима. Због овога је долазило и до жалбе сусједа (Павла Милоњића)⁶¹. У својим молбама војв. Мијајло се позивао на заслуге, тражећи проширење свога имања,^{62 63} иако је само у пиперској капетанији имао 17 рала земље, 7 коса ливаде и 5 млина до којих је долазио и куповином, позајмљујући новац, а Вуле Николин Марковић свега 12 рала.⁶⁴ Машо Врбица је јављао Мијајлу Нишину да је Државни савјет одлучио да не купује земље изван пиперског удута, а земљу турску у истом удуту треба да купи за све Пипере, а никако за себе самога.⁶⁵ Такође су честе молбе кап. Баша Токова да му се не оспорава право посједа на државним ливадама, иако је и у Колашину имао добар дио земље добијене за заслуге у протеклом рату.⁶⁶ Сердар Башо је касније и куповином увећавао своје имање у Спужу. Од Кокотлије је купио земљу за 235 талира, и овај је морао, по наредби кап. Богића Марковића, да причека Баша за читав новац.⁶⁷ Види се и то да је капетан црначки држао доста земље,⁶⁸ да је капетан Милован Бошковић одузимао од других, по књажевој дозволи, за себе по неколико рала земље,⁶⁹ да је окр. капетану Ј. Лазовићу држава поред имања поклонила два вола, рало са свом опремом, сјеме за 10 рала и др.⁷⁰

Књаз и књажеви рођаци имали су доста велике посједе у Спужу. Кап. С. Међикукић је питао власти на Цетињу како да прикаже, ради плаћања дације, књажеве баште, винограде, оранице и ливаде, да ли да све то пише у једну врсту, истичући да је државни мјерач измјерио да у свему томе има 266 1/4 рала. Исто тада је постављено питање да ли да се мјере истом мјером по којој су и купљени бостани војв. Божа за које не зна ни колико их има, јер су их неколицина држали. И Јагош Радовић је имао у Спужу доста земље коју су му обрађивали чивчије.⁷¹

Само на једноме мјесту има помена да су за потребе расадника нађена свега два рала земље у Спужу,⁷² а двије године касније спушки капетан је постављао питање одакле ће се плаћати рад око њих.⁷³

⁶¹ МУД, 1880, V, 85.

⁶² МУД, 1882, 38.

⁶³ Постоје тврдње да је Мијајло Нишин куповао и војничке дјелове земље, на којима Пипери нијесу могли живјети, пошто су они били врло мали, мада о војничким дјеловима у архиви немамо података (по казивању Марка Ђурова Мартиновића). Војв. М. Нишин је дизао појединце са земље да би је потом купио. (Молбенице 1881, 919 и М. војно 1880, 109).

⁶⁴ Књига дације пиперске капетаније за 1881.

⁶⁵ МУД, 1882, II, 87.

⁶⁶ МУД, 1883, II, 565.

⁶⁷ МУД, 1888, II, 509.

⁶⁸ МУД, 1884, II, 370.

⁶⁹ МУД, 1884, II, 335.

⁷⁰ МУД, 1888, IV, 1082.

⁷¹ МУД, 1885, II, 57.

⁷² МУД, 1885, IV, 19.

⁷³ МУД, 1887, III, 624.

Куповина, продаја и препродаја земље. Комунице. — Продаја и препродаја имања у Спужу било је највише 1883. године, мада је појединачних куповина било и раније. Неки су одмах после ослобођења купили имање у Спужу.⁷⁴ Враћањем мухаџира или преко њихових опуномоћеника долазило је, нарочито 1882, до продаје земаља, у првоме реду муслиманима који су остали у мјесту. Закључивани су и уговори под видом куповине, само ради тога да би нови подржници земље давали власницима исте количине жита које су ови прије добијали од ранијих по одобрењу власти. Због овога су неке фамилије доведене у врло тешку ситуацију. Било је више случајева да су подржници морали давати новом власнику већи доходак него ранијем, мухаџиру.⁷⁵ Услјед повратка емиграната, углавном из Скадра, многи подржници њихове земље били су приморани да траже заштиту власти да не би били отјерани са ње, јер је постојала опасност да мухаџири узму земљу да је сами обрађују или другом продају. Тада је било мало изгледа да ће подржник добити земљу на другом мјесту. Овако створен тежак положај многих подржничких фамилија морао је забринути црногорске власти, које су биле дужне да траже неко рјешење. Свакако је требало избјећи нежељене последице до којих је морало доћи због немоћи државе да помогне већем броју породица и заслужних војника. Није се смјела допустити компромитација државних органа да на све бројније захтјеве беземљаша одговарају ћутањем. Излажењем у сусрет новим интересентима требало је да буду највише погођени богатији подржници мухаџирских земаља, поједини мањи и виши главари, који су добили веће и најплодније површине земље. Принуђена оваквим стањем, створеним и услјед захтјева мухаџира, на основу права која су им била призната одлукама Берлинског конгреса и оних која су произлазила из других уговора закључених између црногорских и турских представника, влада је одлучила да тражи излаз путем куповине земље. У љето 1882. Мин. унутр. дјела наредило је капетану М. Бошковићу да купи 500—1000 рала мухаџирске земље по 4 фиорина за рало. На овакву цијену пристао је и књаз. Тада је он наредио поменутом капетану: „1) да ником живом не кажеш да земљу за државу купујеш; 2) ако те Турци од којих ћеш куповати испитају за кога купујеш, реци да то чиниш за Бјелопавлиће и Пипере који у Спужу стоје. Нека ти се пет-шест најпоштенијих људи од ових заједно и потпишу да неће о куповини никоме казивати него како то горе рекох. Не смије се знати да држава земљу купује, јер би продавци, чувши да држава купује, подигли цијене и горе би било за Црногорце којима ће се земља давати по цијени како се купује; 3) Чим погодиш земљу са Турчином, узми продавно писмо у канцеларији Округног су-

⁷⁴ Мин. војно 1879, 5. маја.

⁷⁵ МУД, 1882, II, 141.

да у Подгорици пред два свједока Турчина и 4) чим се земља поподи и писмо учини, нека државни мјерач пође и измјери земљу продаваоца и тада ће се исплатити продаваоцу по уговореној цијени^{.76} У понеким случајевима књаз је одобравао да се рало оранице и ливаде може платити по 8 фиорина у цванцикама.⁷⁷ 78 Власти су увидјеле да ће усјед враћања све већег броја мухаџира бити потребно да се за њихова имања даду веће суме новаца, и зато су почетком 1883. донијеле наредбу да се забрани слободна продаја земаља до даљег наређења. Приватници нијесу смјели куповати ни продавати земљу без нарочите дозволе.⁷⁹ Уколико би појединац успио да је некеме прода, онемогућивано је његовим повјереницима да од тога наплате свој дио.⁸⁰ До децембра 1883. за државу је у Спужу било купљено земље и кућа у вриједности 2012 фиорина и 80 новчића, и то: за 21 кућу било је дато 445 талира и 3 цванцике, а за 74 и осмину рала обрадиве земље и 106 и четвртину рала ливаде 540 талира и 37 цванцика.⁸¹ Све је ово купљено од 28 власника. Држава је куповала земљу и у току 1884, 1885. и каснијих година. Постављена комисија 1885. откупљивала је земљу прво за своје чланове који су је као својину давали на обраду другима.⁸² Те године земља је била знатно скупља него раније, јер је потражња била већа. Ово свакако и због тога што су најбоља имања била посједнута од стране појединаца, међу којима и књажевих рођака. Неки су у ствари остајали без земље коју су добили на обраду за дуже вријеме у одсуству мухаџира. Други подржници су такође били тешко погођени промјеном власника земље, о чему је већ било ријечи. Крајем јуна 1884. јављено је са Цетиња спушком капетану да онима који су држали земљу коју је књаз 2—3 године раније дао Блажу Петровићу каже да је напусте, јер је неког другог требало тамо населити (радило се о 25 рала земље).⁸³

На откупљене земље највише су рачунали поједини главари.⁸⁴ Трбало је да држава у Јанића копиту откупи 20 рала оранице за Блажа Петровића.⁸⁵ Да се закључити да је он ту земљу у Спужу раније добио на дар, али ју је тек по повратку мухаџира држава исплатила.⁸⁶ У неким случајевима исплата је вршена од прикупљене дације.⁸⁷ Раније, 1885, спушки капетан је куповао поједине комаде земље за Блажа Петровића и без

⁷⁶ МУД 1882, III, 53; Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

⁷⁷ МУД, 1882, III, 160.

⁷⁸ Цванцика је имала вриједност 34 новчића (Мин. фин. 1882, 1131).

⁷⁹ МУД, 1884, IV, 812 и 1885, IV, 34.

⁸⁰ МУД, 1883, I, 106.

⁸¹ МУД, 1883, IV, 1104. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

⁸² МУД, 1885, I, 52.

⁸³ МУД, 1884, II, 408.

⁸⁴ МУД, 1884, II, 344.

⁸⁵ МУД, 1885, II, 20.

⁸⁶ МУД, 1891, I, 344.

⁸⁷ МУД, 1887, IV, 947.

овлашћења власника, због чега је долазило и до спорова.⁸⁸ Ни 1892. није било исплаћено десеторици власника 26 рала земље држане на име Блажа Петровића. Куповине за овог књажевог рођака имале су посебан протокол. Да би се дознале количине купљене мухаџирске земље, требало је чекати јесен, кад власници дођу за дохотке са других земаља.⁸⁹ Крајем те године на име Блажа Петровића је још држана земља „под доходак“, јер је тада држава исплатила власнику за бостан 57 фиорина и 30 новчића,⁹⁰ и то само за 1890—1892. годину. До те године је подгорички капетан К. Лаиновић сам плаћао дохотке са оваквих земаља из државне касе, а од тада је за сваку исплату требало имати посебно наређење са Цетиња.⁹¹ Из више пута су вршене исплате доходака са Петровићевог бостана 1893—1895. г.

Тада је по правилима рало земље могло да се плати 40 фиорина и 80 новчића, а ако неки власник не би на то пристао, држава га је плаћала и скупље, само ако је оно било у његовом посједу. На примјер, годишњи доходак са 4 и по рала земље износио је 18 багаша жита, а багаш је одговарао вредности 90 новчића, док је цијена земље била 181 фиорин и 5 новчића.⁹² Некима није плаћан доходак са некупљених земаља за по три године, али је и то, најзад, држава плаћала кад је и земљу куповала.⁹³ Држава је тада исплаћивала све дохотке са земаља које су одмах по ослобођењу дароване појединцима. Она је за шест рала плаћала годишње 20 ф., са 1 рала 2 ф., са 9 рала 10 ф.; међутим, за 2 рала земље, рала воћњака и кућицу које је држао Бл. Петровић плаћала је 16 фиорина.⁹⁴ Износ дохотка зависио је од плодности земље и мјеста гдје се она налазила. Доходак је плаћан, као што се види, и за више од 10 година уназад. За 13 рала које је књаз дао неким Пиперима држава је платила 91 талир на име дохотка за 10 година.⁹⁵

Првенствено право на куповину мухаџирских земаља и кућа у Служу имали су они који су у кућама становали и земљу радили, иначе их је могао купити други.⁹⁶ Ако је онај коме је земља раније била дата „на зараду“ уступио ову другоме, био је за то награђен тајно од суда. За 3 рала нови подржник је давао ранијем 12, а купац 20 форинти. Због оваквих погодби 1888 ранији подржници су ишли у затвор.⁹⁷ Ономе који је кријући и митом купио мухаџирску земљу, дижући са ње онога који је због сиромаштва није могао купити, власти су је за државу о-

⁸⁸ МУД, 1891, III, 692.

⁸⁹ МУД, 1892, II, 451.

⁹⁰ МУД, 1892, IV, 767.

⁹¹ МУД, 1892, IV, 855.

⁹² МУД, 1893, I, 280.

⁹³ МУД, 1893, III, 703.

⁹⁴ МУД, 1895, II, 231. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122,

⁹⁵ МИД, 1888, 781.

⁹⁶ МУД, 1886, IV, 814.

⁹⁷ МУД, 1888, III, 877.

дузимале, а оне који су примали мито затварале су.⁹⁸ Ако је неко продао земљу скупље него што ју је купио, морао је платити глобу.⁹⁹ Иако је била одређена цијена по ралу земље, спушки капетан је тражио дозволу од мухацира да у име њих продаје земљу слободно, ко да више, као што је то чињено у старом дијелу Црне Горе.¹⁰⁰ Браћи Лукићима је дозвољавано да продају земљу и скупље него што је иначе допуштано. На примјер, један од њих је продао 9 3/4 рала оранице и кућу за 378 талира. Ово је свакако утицало на поскупљење земље коју су тада мухацири продавали сиромашнијим породицама и које су због овога биле нарочито тешко погођене.¹⁰¹ Лазар Мићин Бјелопавлић, којему је књаз дао 12 рала и кућу у Спужу, купио је још 2 рала, с тим да му за њих држава да 12 талира.¹⁰² Од 1886. било је мало земље за продају, и зато јој је цијена знатно расла. Симон Марков, члан Комисије за куповину мухацирских земаља, познат као трговац земљом, продао је 20 рала слабе земље и кућицу за 580 талира „супротно закону и наредбама“.¹⁰³ Све више је долазило до шпекулисања појединим имањима. Само те године установљено је да у Спужу има 51 преступник који су много скупље продавали земљу него што су је куповали од мухацира.¹⁰⁴ Иначе, од раније се знало да је у Спужу од 1884. до 1889. год. било 11 трговаца земљом. Препродавали су дјелове купљене земље, али не с великом разликом.¹⁰⁵ Неки су давали даровну за мухацирску која је касније била купљена од повратника или њихових пуномоћника. Спушки капетани су се помагали својим положајем, богатећи се препродајом и размјеном имања. Поред мијењања даровних за мухацирске, појединци су продавали и подржничко право, с тим да нови подржник исплати земљу мухациру чим он дође. Овакви случајеви су били врло чести.¹⁰⁶ Спушки капетан је купио за државу 13 рала ливаде за 26 талира, а послјије их је препродао за 63 талира.¹⁰⁷ Држава је плаћала по 10 талира за рало земље са кога је раније плаћала доходак истом мухациру умјесто онога коме је земља била дарована.¹⁰⁸ Пипери нијесу били обавезни да плаћају држави доходак са земаља које им је она купила испод Вељег брда, док је он од других убиран као накнада за исплату мухацирске земље.¹⁰⁹ Послије шест година рало земље је про-

⁹⁸ МУД, 1888, III, 792.

⁹⁹ МУД, 1885, 790.

¹⁰⁰ МУД, 1887, III, 592.

¹⁰¹ МУД, 1886, IV, 607. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

¹⁰² МУД, 1887, II, 414.

¹⁰³ МУД, 1888, I, 83 и III, 1132.

¹⁰⁴ МУД, 1888, 861.

¹⁰⁵ МУД, 1891, I, 4. августа 1890.

¹⁰⁶ МУД, 1888, III, 1132.

¹⁰⁷ МУД, 1888, III, 1106.

¹⁰⁸ МУД, 1890, 896.

¹⁰⁹ МУД, 1893, III, 738.

давано два пута више. Косто Ђоков из Љешкопоља купио је 1885. г. 14 рала чо 9,5 талира, а продао их је 1891. по 20 талира.¹¹⁰ Двојица су имање од 49 рала купили за 675 талира. Ово је једноме од њих, Мују Миловановом из Загарача, било треће купљено имање. Требало је да толико имање купе тројица и да цијена буде „по правилима“, али пошто Мујо „није из новодобијених крајева то и није знао за правило“.¹¹¹

До 1884, док је у Спужу још било незаузете земље, иако врло мало, добро се пазило да се комуница не разбија ради обраде, већ да служи за потребе оних који су до тада били тамо насељени; од тада, међутим, по наредби предсједника Државног савјета, појединци почињу да разбијају најбољи дио земље која је припадала комуници ради обраде.¹¹² Ово је чињено без претходног обавјештавања капетанске власти.¹¹³ Касније, 1887, општинске брањевине, које су већ били заузели појединци, даване су на инканат, ко дâ више, у сврху грађења цркве коју су те године започели у Спужу.¹¹⁴ Због присвајања дјелова комуница у спушкој капетанији долазило је до спорова и касније. Од комунице зване „Бурџине“ додавани су поједини дјелови, по неким пресудама и без икаквог реда, имовини сусједних становника, тако да је на тај начин изведеном подјелом Спужанима затворен улазак у комуницу коју су имали заједно са Кликовачама, Грбама и Даљамом, мада другу нијесу имали. Посебна комисија Државног савјета требало је да расправи ово питање.¹¹⁵

Односи између чивчија (подржника) и власника земље. Структура посједа. — До спорова је долазило и због нерегулисаних односа између мухаџира који су се враћали на своју земљу и већ насељених подржника. Због међународних обавеза Црне Горе према мухаџирима, с једне, и глади многих за земљом, с друге стране, знатно се компликовала ионако сложена ситуација. И до сада смо видјели да ниједно правило није стриктно поштовано — макар колико, од сваког се одступало. На жалбе многих које су власници хтјели да истјерају из кућа, војв. Пламенац је одговарао да не излазе из њих, сем у случају кад власници сами хоће да се доселе у њих.¹¹⁶ По доласку мухаџиру се земља морала уступити, али се староме чивчији није смио одузети дио ње, него га је могао и даље радити.¹¹⁷ На тражење

¹¹⁰ МУД, 1891, III, 540.

¹¹¹ МУД, 1890, IV, 917. Види: Ж. Булајић, нав. д., 103.

¹¹² Још од 1881. забрањен је улаз у спушки удут стоци из Пипера, Бјелопавлића, Загарача и Комана и свих који тамо нијесу били насељени (МУД, 1881, II, 62).

¹¹³ МУД, 1884, I, 13.

¹¹⁴ МУД, 1887, II, 397.

¹¹⁵ Државни савјет, 1903, 1496.

¹¹⁶ МУД, 1881, IV, 27.

¹¹⁷ МУД, 1883, III, 834.

власника, који је у одсуству примао трећину прихода, земља му се није давала за годину дана, и то у случају ако је он никад раније није радио.¹¹⁸ Уколико је требало да подржник уступи земљу власнику, овоме је давана друга, али се у случају крчења земље власнику морала одбити четвртина која му је обично давана од прихода, а он је морао доплатити одређену суму до вриједности рада уложеног у крчење.¹¹⁹ Праксом регулисана права мухацира понекад нијесу извршавали поједини спушки капетани.¹²⁰ Некима од њих су једноставно одговарали да подржницима њихове земље не могу ништа.¹²¹ Ако је неко напустио државну земљу, за рад му није давана никаква накнада, а земља је уступана другоме.¹²² Препродавање државне земље, у ствари мухацирске, коју је држава неком давала на обраду, односно права које је подржник имао на њој, било је забрањено и врло пажљиво су утврђивани сви такви случајеви.¹²³ Такође је било строго забрањено уступање мухацирске земље другоме без питања власти, јер је тиме чињено криво и првом и другом власнику. Евентуално уступање требало је извршити у присуству првог подржника земље.¹²⁴ Они који су напуштали даровану земљу ради одласка у другу државу, најчешће у Србију, од ње, као државне, нијесу могли ништа продати.¹²⁵

Још 1887. у једном капетанском извјештају истиче се да је народ осиромашео и да се ништа не може наплатити. С великом тешкоћом је скупљена дација и плаћени дохоци. Свако је наваљивао са своје стране, тражећи наплату дуга за који многи до тада нијесу ни знали.¹²⁶ Идуће године, 1888, извршен је преглед све имовине у Спужу. Становници су били подијељени на двије класе. Од 198 сиромашних фамилија, 83 нијесу могле чекати од глади. За пола осталих могло се наћи јемство, а за другу половину није.¹²⁷

Структура посједа у спушкој капетанији 1879, према књижи дација, рачунајући само обрадиве површине, изгледала је овако:

до 3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15
106 породица	24	14	18	16
	16—20	21—25	26—50	51—100
	8	5	5	3

преко 100 рала (249, 148 и 115)
3 породице (свих 202).

¹¹⁸ МУД, 1883, IV, 952.

¹¹⁹ МУД, 1883, IV, 920.

¹²⁰ МУД, 1885, I, 162.

¹²¹ МУД, 1883, III, 922.

¹²² МУД, 1885, II, 44.

¹²³ МУД, 1888, III, 1055.

¹²⁴ МУД, 1892, IV, 995.

¹²⁵ МУД, 1889, III, 1035.

¹²⁶ МУД, 1887, IV, 917.

¹²⁷ МУД, 1888, I, 37.

За државну својину у капетанији рачунате су 233 косе ливаде. Десет година касније, 1889, структура посједа у истој капетанији, рачунајући такође само обрадиве површине, изгледала је овако:

до 3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15
126 породица	63	47	40	17
	16—20	25—50		
	8	2		
			(свих 303). ¹²⁸	

Плаћање доходака. — Они који су хтјели да се преселе могли су даровану земљу оставити по погодби коме хоће, али само за три године. Ако је неко у међувремену, прије истека ове три године, купио земљу од мухацира, онда је први подржник морао да плаћа дохотак са земље новом власнику. Овако је било по правилу с куповином емигрантских земаља, мада се ранијем подржнику овим чинило криво.¹²⁹ Послије истека овога рока земља је, ако се не би вратио онај којему је она дарована, остајала на располагање држави, Они којима су власти биле дале земљу да је раде, којима није држава исплаћивала дохотке као првима, могли су је такође за три године оставити коме хоће, с тим да нови подржник плаћа држави дацију и власнику доходак као и први, а по истеку три године и овакве земље су остављане држави на располагање. Капетан је био дужан да води протокол оваквих земаља, да се може видјети чија је земља и ко је коме и колико оставио. Добро се пазило да ко не присвоји земље иселјених.¹³⁰

Два дарована рала земље нијесу се могла продати због дуга.¹³¹ И у овоме се донекле огледао привилегован положај оних који су земљу добили као дар (којима је држава откупљивала земљу или је плаћала доходак власнику, обично по неколико године уназад). Напуштена мухацирска имања сматрана су државним, а у преписци се чешће називају *господаревим*. Држава је отплаћивала (најчешће одједном, или из два пута) земљу оних који су је добили на дар, за заслуге и др. До исплате оваквих земаља држава је плаћала по међународној обавези утврђени доходак: најчешће трећину плодова са земље и половину сијена. Они којима је земља била дата „на зараду“ давали су доходак у истом износу непосредно власнику земље, мухациру, или његовом опуномоћенику. Одмах у почетку 1880. године војв. Пламенац је именовано појединце који су имали задатак „да узимају трећину са земље господарева која је око Спужа“.¹³² Ово

¹²⁸ књ. 44. — Један од двојице оних са највише земље био је књажев рођак.

¹²⁹ МУД, 1894, III, 842.

¹³⁰ МУД, 1889, III, 967.

¹³¹ МУД, 1894, I, 15.

¹³² МУД, 1880, 234.

се могло разумјети и као контрола извршавања обавеза према мухацирима. Нема за то доказа, али се и за ове земље може претпоставити, као и за оне у Никшићком Пољу, да су органи власти, исплативши у име државе дохотке власницима, умјесто подржника, због честих жалби турских власти на њих, ове касније наплаћивали. Од овога су, разумије се, изузимане земље обдарених, којима је држава плаћала дохотке и куповала имања без икакве накнаде. Министар унутрашњих дјела додјелјивао је појединим интересентима од 5 до 10 рала ливаде за крчење, с тим да за три године не дају четвртину прихода.¹³³ У овом случају држава је присвајала право посједа на ливаде за чије је оспособљење за обраду (сјетву) подржник ослобађан трогодишњег дохотка. На овај начин је донекле проширивана сјетвена површина у околини Спужа. Муслиманима који се нијесу повукли с турском војском у Албанију исплаћивана је са њихове земље, у почетку, четвртина прихода, као и онима који су се иселили, али је касније тај износ замијењен трећином прихода, а исељеним је и даље исплаћивана четвртина.¹³⁴ Дало би се закључити да је и повратницима требало исплаћивати трећину прихода са њихових имања.¹³⁵ Понекад и понекоме од оних који су одступали до Подгорице и ту се задржали капетан је дозвољавао да примају трећину прихода, иако су најчешће добијали само четвртину, као и исељени мухацири. Поп Стево Бурић, у тужби министру унутрашњих дјела, истиче да капетан хоће да му одузме земљу за себе а њега да одагна са ње због обавезе плаћања толико великог дохотка, јер му се није исплатило да је држи.¹³⁶ Четвртину прихода коју је добијао од ратаја власник земље је могао продати коме хоће. Исплате доходака мухацирима су вршене једновремено.¹³⁷ Исплата трећине била је повезана са извршењем обавезе плаћања „војничког реда“, тзв. војнице, и то само онда кад се радило о црногорским држављанима.¹³⁸ Понекад су вршена ограничења у исплати дохотка са земаља које су биле у мухацирском власништву а нијесу се налазиле између Спужа и Мораче.¹³⁹ Турско посланство на Цетињу тражило је наплату доходака са земље Мустафе Падовића за 18 година.¹⁴⁰ Држава је обично за пет година уназад плаћала доходак са земље која је дарована појединцима. Исплата је вршена од „државних тамошњих доходака“.¹⁴¹ Овакви издаци су намиривани капетанима од прве прикупљене дације.¹⁴² Послије

¹³³ МУД, 1882, II, 60.

¹³⁴ МУД, 1882, III, 169.

¹³⁵ Протокол мин. војног 1882, 395.

¹³⁶ МУД, 1883, III, 675.

¹³⁷ МУД, 1882, IV, 76.

¹³⁸ МУД, 1882, 6. септ.

¹³⁹ МУД, 1883, III, 623.

¹⁴⁰ МУД, 1897, 680.

¹⁴¹ МУД, 1884, II, 408.

¹⁴² МУД, 1887, IV, 841.

1886. исплаћивање је вршено најчешће у талирима и цванцикама. Понекад је дарованоме дат новац да њиме сам и непосредно исплати дохотке власнику земље.¹⁴³ Подржници којима је држава плаћала дохотке, али не и откупљивала земљу, што је понекад зависило од захтјева власника, мухаџира, истицали су да им држава даје велику помоћ на тај начин што им „плаћа фрутове“.¹⁴⁴ На примјер, одједном је држава платила дохотке са земаља које је држао Лудо Горашев у износу од 203 фиорина и 46 новчића. Из овога се види да су му биле дате велике површине „на зараду“ За једно вријеме дохотке му је исплаћивао, по наредби, лично Томаш Вукотић, предсједник Комисије за спорове око мухаџирских имања.¹⁴⁵ Вођен је посебан рачун за плаћање доходака са земаља које држава још није била купила за књажевог рођака (Блажа Петровића). Добро се пазило, нарочито кад се радило о земљама које су биле дате вишим главарима, да не дође до какве збрке у плаћању дохотка, да се не компромитују власт и угледни појединац, јер је он сматран као подржник земље иако ју је давао другима „под доходак“.¹⁴⁶ На име доходака за 1888. требало је платити мухаџирима за земље које су држали појединци (Божина Радојев, Лудо Горашев, Пауша Ђурова, Боро Пантов и Вељко Марков) 105 фиор. и 2 новч. Штавише, ни ове године виши органи власти нијесу били начисто са тим да ли је за ове држава ранијих година исплаћивала доходак у новцу или како друкчије.¹⁴⁷ Са два и по рала обрадиве земље и три косе ливаде исплаћивано је на име дохотка 6 фиорина и 80 новчића, док је на једно рало, свакако много боље земље, плаћано 6 фиор. и 20 новч.¹⁴⁸ На име дохотка са 5 и по рала џамијске земље у Спужу држава је годишње плаћала по 7 талира.¹⁴⁹ Обично је доходак исплаћиван за годину по 18 багаша, или у новцу за колико се могло оволико жита купити. Доходак је исплаћиван појединима тек на основу увјерења о праву на наплату дохотка које је издавао надлежни капетан.¹⁵⁰ Редовност плаћања дохотка са земаља које су биле у посједу џамија био је основни услов да му се и даље признаје подржничко право, иако је оваква земља могла бити из других разлога дата другоме (у случају да се ранији подржник врати из Србије).¹⁵¹ Види се да је и за 1908. годину исплаћиван доходак за земље и куће у Спужу. За ову годину доходак мухаџирима је износио у

¹⁴³ МУД, 1891, III, 781.

¹⁴⁴ МУД, 1887, III, 857.

¹⁴⁵ МУД, 1889, IV, 1197.

¹⁴⁶ МУД, 1888, IV, 1188.

¹⁴⁷ МИД, 1888, 790.

¹⁴⁸ МУД, 1891, IV, 909.

¹⁴⁹ МУД, 1891, I, 8.

¹⁵⁰ МУД, 1891, I, 2.

¹⁵¹ МУД, 1893, IV, 1142.

новцу 301 круну и 24 паре, колико је било и буџетом предвиђено.¹⁵²

На питање спушког капетана Милована Бошковића војв. Божу Петровићу који ће дио прихода узимати са ливада и обрадивих земаља које је у Спужу држава купила, трећину или четвртину,¹⁵³ одговорено је: „да са купљених државних земаља које су у Спужу узима обични доходак који се и до сад узимао“. Дохотке је требало узимати и са оних земаља и ливада које нијесу прије обрађиване. Влада је за утврђивање тачности вођења свих послова око имања које је купила држава повремено слала свог изасланика.¹⁵⁴ Касније, 1887, капетан Сава Међикукић је одлучио да подржници државне земље, купљене, треба да дају држави трећину с јуранице и с косачице, али се подржницима на оволики износ кривало.¹⁵⁵ Према износу дохотка види се да је трећина плаћана само са оних земаља чији су ранији власници, муслимани, остали у Спужу (послије повлачења турске војске), или су били најдаље у Подгорици. Значи, подржницима је у ствари било свеједно ко је власник земље; главар, муслиман — црногорски држављанин, мухацир или држава. Прелазом ових земаља у власништво државе није се нимало поправила ситуација подржника, ратаја, јер им је доходак остао исти. Од доходака са државне земље купљене 1883. у Спужу (91 3/4 рала земље и 79 3/8 коса ливаде) прикупљено је 1884, на име четвртине, у овом случају, 807 ока жита, 15 1/2 kg дувана и 85 бремена сијена. Од те количине је по исплати доходака са земље двојице подржника (Луда Горашева и Бора Пантова) за државу остало: 445 ока жита, 15 1/2 дувана и 80 бремена сијена.¹⁵⁶ До краја 1903. године дијелом прикупљени приходи са државних земаља у Спужу износили су само 270 круна.¹⁵⁷

До почетка јула 1904. г. земља 58 муслимана у Спужу (639 и по рала), од којих су само седморица били црногорски држављани а остали мухацири дата је у 225 парцела у подржничтво приближно толиком броју људи. Структура подржничких посједа изгледала је тада овако: 103 подржника по 1 рало, 53 по два, 16 по 3, 15 по 4, 5 по 5, 12 по 6, 6 по 7, 1—8 рала, 7 по 9, 1—10, 1—13, 1—21 и 1—68 рала.¹⁵⁸

Подржници су плаћали доходак новим власницима, којих није било много, у износу колики је био онај који је плаћан раније са земље коју је купила држава. Нема помена о томе гдје

¹⁵² МУД, 1908, 6679.

¹⁵³ МУД, 1884, II, 345.

¹⁵⁴ МУД, 1884, II, 379.

¹⁵⁵ МУД, 1887, I, 27.

¹⁵⁶ МУД, 1884, IV, 1047.

¹⁵⁷ МУД, 1903, 3414 (дјеловодник).

¹⁵⁸ Списак мухацирских и уопште турских земаља и кућа које подржају поједини из спушке и других капетанија (Спушка капетанија 1904/295). — У почетку јануара 1911. у спушкој капетанији било је свега 10 муслиманских становника (Ж. Булајић, нав. д., 89).

су власници земље, мухацири, примали дохотке са својих земаља у Спужу. Не види се да је о овоме посебно постављано питање, као што је то био случај у Зети, због кога су усљеђивале и дипломатске ноте и позивања на уговоре у којима је о томе било ријечи. Највјероватније је, пошто нема доказа да је било друкчије, да су власници дијела земље у Спужу, мухацири, долазили подржницима и ту примали дохотке, а не да су подржници били обавезни да их носе на неко друго одређено мјесто, чиме би још више били оптерећени.

Плодна земља у Спужу и његовој непосредној околини, на простору између неколико црногорских и брдских племена, у климатски подеснијем дијелу проширене државе и близини варошких мјеста, привлачила је многе, како оне који је нијесу имали тако и оне који су сматрали да на основу разних заслуга треба више да је имају. Због тога је притисак за земљу овдје био, по свему изгледа, већи него игдје друго. Као и у другим крајевима, највиши органи државне власти могли су само да рачунају да ће путем даровница и обезбјеђења откупа земље успјети да задовоље потребе највећег дијела заинтересованих. Сматрали су да је тако требало ријешити основно питање беземљаша и заслужних ратника и поступно ликвидирати наслијеђене чивчијске односе. Настојања државе да њени органи откупљују што веће количине земље по нижој цијени нијесу довела до жељених резултата. Имајући обезбијеђено право сталности на мухацирској земљи, подржници су у већем броју успијевали да је под повољнијим условима и откупљују и тако раскину чивчијске односе на њој.

Подјелу откупљене и друге земље увелико је карактерисала недосљедност рада више овлашћених органа државе. Капетани и други главари, међу њима и књажеви најближи рођаци, добијали су веће површине и давали их другима „под доходак“. Незајажљивост појединих од њих, жељних богатства, долазила је до најпунијег изражаја. Развијена трговина земљом и правом подржництва, у условима наглог пораста зеленашког капитала, све јаче је утицала на богаћење привилегованих појединаца и јачања слоја владајућих. Заиста је подржнику било свеједно ко му је власник земље — мухацир, главар или држава — уколико није био у могућности да је што прије откупи. Неоткупљене земље и даље је остајало, и тиме и остатака полуфеудалних односа.

D. D. Pejović

COLONISATION DE SPUŽ ET LA MANIÈRE DE LA RÉGULARISATION DES RAPPORTS AGRAIRES (APRÈS 1878)

Résumé

La terre dans les environs directes de Spuž, située entre plusieurs tribus, était, plus qu'ailleurs, attrayante pour un grand nombre d'intéressés, parmi lesquels se trouvaient des sans-terres aussi bien que des guerriers de mérite et des supérieurs. Le procédé pour la distribution de la terre des musulmans émigrés était au fond semblable à celui qu'on appliquait aux autres territoires libérés. On a dû respecter le droit de propriété des émigrés sur la terre abandonnée. L'achat, vente, revente et cession de la terre pour la cultivation provoquaient des diverses contestations. La distribution de la terre rachetée et autre se caractérisait par une incohérence dans le travail d'une majorité de membres des commissions, autorisés par l'État. Certains chefs, parmi lesquels même les plus proches cousins du prince, obtenaient les meilleures et fertiles parties de cette terre et puis ils la donnaient aux autres «sous la rente». Les aspirations pour l'enrichissement, surtout des certains chefs, se tournaient au désavantage des pauvres. A celui qui labourait cette terre était tout égal qui était son propriétaire: le «muhadžir» (musulman émigré), chef ou État. Les intentions, manifestées au début, de satisfaire le mieux possible les besoins des sans-terres à travers le rachat de terre par l'État n'avait pas donné les résultats désirés. Les amodiateurs des parcelles de terre réussissaient de la racheter des propriétaires sous les conditions favorables et, de cette façon, de se libérer de la position des čifčis (paysans attachés à la terre).